

Ziyadxan Əliyev
Azərbaycan Respublikasının
əməkdar incəsənət xadimi,
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə
doktoru

Öncə deyək ki, kitab nişanlarının indiki müasir adı - "ekslibris" sözü latınca "kitablarından" mənasını verir. Bu da ekslibrislərin hazırlanmışından sonra onların kitabların iç tərəfinə yapışdırılması ilə əlaqədar olmuşdur.

Məlumat üçün bildirik ki, yaranma ta-

miş bütün məlumatlarda qrafikanın bu növünün bilavasitə Avropada yarandığı iddia olunur. Təəssüf ki, bu xoşagəlməz tendensiya, bu məsələyə yanlış "elmi yanaşma" bu günə kimi də davam etməkdədir. Buna baxmayaraq biz də tərəfizdən buna vaxtaşırı cavab verməyə çalışırıq...

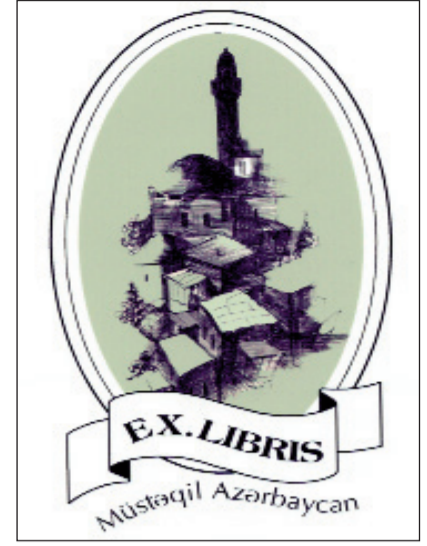
Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün deyək ki, ötən əsrin səksəninci illərinin sonlarında bu sətirlərin müəllifinin apardığı araşdırmalar eklibrislə bağlı yeni faktları üzə çıxardı və məlum oldu ki, hər şey heç də avropalıların dedikləri və arzuluqları kimi deyildir. Belə ki, ilk kitab nişanının, qərblilərin təbirincə desək, "eklibris" in yarandığı məkan Azərbaycandır...

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ayrı-ayrı ölkələrdə onun özünəməxsus inkişaf tarixi olub. Bu mənada Azərbaycanda kitab nişanının yaranmasının və inkişafının qədim, eyni zamanda maraqlı tarixçəsi var. Ancaq nədənsə onun uzunəsrlilik inkişaf tarixi Avropa və rus tədqiqatçıları

lə islamın yarandığı dövrlərdən mövcud olub. Onların bizim dövrə gəlib çatan nümunələri də çoxdur. Ayrı-ayrı adamlara məxsus bu nişanların əksəriyyəti zövq oxşayan gözəl xəttatlıq nümunələrindən və naxışlardan ibarətdir.

Bizim dövrə gəlib çatmış ən qədim Azərbaycan kitab nişanları təxminən XIII-XV əsrlərə aiddir. Marağada azərbaycanlı sənətkarlar tərəfindən üzü köçürülmüş "Mənafi əl-heyvan" (XIII əsr, Nyu-Yorkda Morqanın kitabxanasındadır) kitabındakı nişan (burada onun sifarişçisi Şəmsəddin ibn Ziyəddin Zuşəkinin adı yazılıb) bənzərsiz sənətkarlıq nümunəsi sayıla bilər. On iki guşəli ulduz formasında olan bəzəkli xonçanın içərisində gözəl xəttat kitab sahibinin adı yazılıb.

Vaxtilə Baysunqur Mirzənin kitabxanasında saxlanılan (XV əsr, indi Dublin-də Çester Bittinin kitabxanasındadır) Sədinin "Gülüstan" əsərinin təbrizli xəttat tərəfindən üzü köçürülmüş nüsxəsinin, Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərinin XV əsrdə üzü köçürülmüş nüsxəsinin (Va-

Azər Ələkbərov.
Müstəqil Azərbaycan

mayıl Xətəiyə aid yazılarda "Heydər oğlu İsmayıl Şahimərdanın (Əlinin) quludur" sözləri ilə rastlaşırıq. A.Bakıxanova məxsus kitablarda nişan-yazılardan əlavə kitabı tərif edən "Kitab ürək açan nemətdir" kəlamı da vardır.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində kitabsevərlər daha çox sadə formalı möhürlərdən, ştempel-nişanlardan istifadə etmişlər. Əsasən rus və ərəb dillərində yazılmış belə ekslibrislərdən görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanova, tanınmış maarifçi Sultanməcid Qənizadəyə, istedadlı fırça ustası Bəhruz Kəngərliyə, general İbrahiməğa Vəkilova, folklorçu Əbülqasım Hüseynzadəyə, SSRİ xalq artisti Mirzağa Əliyevə məxsus olanları qeyd etmək olar.

Sovet İmperiyası dövründə Azərbaycanda ölkə rəssamlarının yaratdıqları kitab nişanları mövzu rəngarəngliyi ilə yanaşı, həm də bədii ifadə formalarının zənginliyi ilə seçilməyə başladı. Demək olar ki, müxtəlif miqyaslı sərğilərin hər birində rəssamlarımızın müxtəlif nəsillərinin təmsilçiləri yaratdıqları yeni ekslibrislərlə bu sahənin bədii-estetik potensialının nəhayətsizliyini sərğiləyirdilər. Əgər əvvəllər bu sahədə tanınmış fırça ustaları Ələkbər Rzaquliyev, Mixail Vlasov, Cəmil Müfidzadə, Altay Hacıyev, Yevgeniya Şalığina və b. daha çox fəaliyyət göstərirdilərsə, sonrakı dövrdə Arif Əzizov, Arif Hüseynov, Bayram Qasımxanlı, Faiq İbrahimov, Həsənağa Məmmədov, Füzuli Axundov, Oqtay Quliyev, Yaşar Səmədov davamlı çalışmaqla, maraqlı ekslibrislər yaratmağa nail olmuşlar. Onların tanınmış şəxsiyyətlərə həsr etdikləri ekslibrislər yenilik duyğusu, poetik əhval-ruhiyyə və rəmzi elementləri ilə diqqət çəkir. Kompozisiyalara xarakterik detalların daxil edilməsi güclü assosiasiya yaratmış, onların düşündürücülüynü şərtləndirmişdir. Bu yerdə əlavə edək ki, eklibris yaradılması sahəsində davamlı axtarışlar aparan yerli rəssamlarımız, hətə sovet dönəmində SSRİ məkanında Azərbaycan kitab nişanlarının özünəməxsus bədii dəyərlərlə tanınmasına nail olmuşdular, desək, yanlışdır.

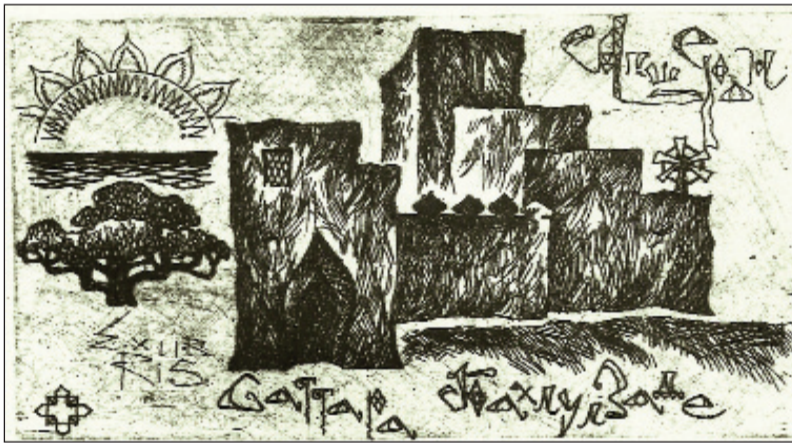
Azərbaycan eklibrisinin geniş yayılmasında, təbliğində və inkişafında zamanında Könüllü Kitabsevərlər Cəmiyyətinin böyük rolu olmuşdur. Bu gün həmin qurumda yaxın keçmişdə müşahidə olunan fəallıq duyulmasa da, onun bir vaxtlar tarixi iş gördüyünü etiraf etmək lazımdır. Bunun nəticəsində Azərbaycan qrafika sənətinin bütün mənalarda zənginləşdiyini xüsusi qeyd etməliyik.

Azərbaycan eklibrisi ilə tanışlıq göstərir ki, qrafika sənətinin digər növlərində olduğu kimi, kitab nişanı yaratmaq sahəsində də yüksək bədii-estetik məziyyəti, mövzu rəngarəngliyi, müasirlik duyumu ilə seçilən əsərlər yaradılıb. Bu da bu sahəyə olan marağın öləziminin qarşısını almış, onun milli təsviri sənətində özünəməxsus yer tutmasını şərtləndirmişdir.

AZƏRBAYCAN - ƏN QƏDİM KİTAB NİŞANLARININ VƏTƏNİ

Möhür-kitab nişanı. XIX əsr

Cəmil Müfidzadə. Səttar Bəhlulzadənin kitab nişanı

Qədim əlyazmasına çəkilmiş nişan. XVI əsr

rixi orta əsrlərə gedib çıxan ekslibrislərin meydana gəlməsi ilk növbədə Şərqdə kitab mədəniyyətinin inkişafının yeni mərhələyə qədəm qoyması ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, əgər əvvəllər əlyazmalarının üzərindəki hər hansı yazı ilə onun kime məxsusluğu bildirilirdisə, sonralar tərtibatçılar bu qeydə bədii forma verməklə, "ekslibris" adlandırılacaq bu nişan-elementi kitabın ayrılmaz hissəsinə çevirmiş oldular.

Əlavə edək ki, Avropanın elmi ədəbiyyatında XV əsrdən məlum olan kitab nişanlarının adının bir termin kimi "eklibris" adlandırılmasına XVI-XVII əsrlərdən rast gəlmək mümkündür. Eklibris barəsində yazılan və bizim günlərə gəlib çat-

Mənafi əl-heyvan kitabına çəkilmiş nişan. XIII əsr

nın nəzərindən kənarda qalmışdır. Nəticədə onun Azərbaycanada yaranma dövrünü çox-çox sonralardan-sovet dönəmindən hesablamaya başlamışlar.

Hələ XIII əsrdə Nəsirəddin Tusinin Marağa rəsədxanası kitabxanasının, XVI əsrdə Şah İsmayıl Xətəinin saray kitabxanasının, XIX əsrdə Abbasqulu ağa Bakıxanovun, Mirzə Fətəli Axundzadənin zəngin kitabxanalarının olması Azərbaycan kitab nişanı tarixinin lap qədimlərdə yaranma ehtimalını təsdiqləyir. Bəsmə möhürlərlə, tuğralarla nişanlanmış əlyazmaları və digər yazı nümunələri bu mənada böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qiymətli metallardan, daşlardan hazırlanmış üzük-möhürlər, təsbəh-möhürlər və s. hə-

Faiq İbrahimov. Nizami-850

şinqtonda Frir qalereyasında saxlanılır), "Qurani-Kərim" in XIV əsrdə Marağada yazılmış nüsxəsinin (Dublində Çester Bittinin kitabxanasındadır) ilk səhifələrindəki sənətkarlıqla yaradılmış müxtəlif formalı nişanlar da əski nümunələrdən sayılır.

Kitablara xüsusi yaraşığı verən qədim nişanlarımızda onun sahibinin adının yazılışından başqa tez-tez müxtəlif məzmunlu kəlamlardan da istifadə olunub. Belə ki, Bəhmən Mirzənin (XIX əsr) kitabxanasına məxsus kitablarda "Şahlıq dəryasının yeganə gövhəri Bəhmən", Abbasqulu ağa Bakıxanovun kitabxanasında olmuş nəfis nümunələrin bir neçəsinə "Allahdan başqa Allah yoxdur", Şah İ-